

מנהיגות נשים במדרשות

אסתי בראל

במאמר זה נבחן את סוגיית ההנהגה של נשים במדרשות. המאמר יעסוק הן בתיאור עובדתי של הנהגת נשים במדרשות הן בניתוח דברים שנכתבו בנושא על ידי מלמדות ומלמדים במדרשות.¹

את עולם המדרשות ניתן לסווג לשני מסלולים עיקריים: המסלול הראשון שומר על ההיררכיה המגדרית המסורתית ומעוניין בלימוד תורה שעיקר מטרתו חינוכית (להלן "מסלול הייחוד הנשי"); המסלול השני מעוניין בשינוי פני האוריינות הנשית ומטרתו לאפשר, באופן עקרוני, שוויון הזדמנויות בלימוד, אך לא בהכרח לשעתק את מתכונת הלימודים הישיבתית (להלן "מסלול השוויון המגדרי").

האם יש הנהגה של נשים בעולם המדרשות? לאלו שמכירים את עולם המדרשות מקרוב התשובה ברורה בעליל: ודאי שכן. גם במסלול המשמר וגם במסלול המחדש יש לא מעט נשים המשמשות בתפקידים מנהיגותיים: נשים עומדות בראש המדרשה, מורות, ר"מיות ומדריכות בעלות השפעה ניכרת על חיי הלומדות. יש אף תלמידות המשמשות לעתים בתפקידים מנהיגותיים (דברי תורה, הובלת תפילות משותפות ועוד). נשים אלה מקיימות סוגים שונים של מנהיגות: יש שסוג המנהיגות הוא כריזמטי, סוחף ומוחצן, ויש שהוא מופנם ואינו פומבי במובהק; יש שהוא נוגע בעיקר ברגש הלומדות, ויש שהוא שכלתני יותר; יש שהוא מכווון את עצמו לעסוק בעיקר בענייני לימוד תורה, ויש שמלכתחילה רואה את עצמו מלווה את כל שדות החיים של הלומדות. כך או כך, בעולם המדרשות נשים רבות מתפקדות כמנהיגות. הן גורמות לעיצוב מחדש ולהעמקת הזהות

1 יש לציין כי מסגרת הדברים היא מדרשות הפועלות על בסיס קבוע של לפחות ארבעה ימי לימוד בשבוע, ולא מדרשות המקיימות יום לימוד אחד בשבוע.

הלמדנית/אישית של הלומדות. הלומדות, שבחרו את שנת הלימודים הזו מרצון החופשי, נותנות בהן אמון וכבוד הגובלים לעתים בהערצה ורואות בהן מקור להשראה ומודל לחיקוי.²

להלן רשימת הנשים המכהנות כראשי מדרשה, נכון לשנת תשע"א, במסלול השוויון המגדרי:³

א. ד"ר רות בן מאיר וד"ר טובה גנזל (סגנית) במדרשה לנשים באוניברסיטת בר-אילן;

ב. הרבנית חנה הנקין במדרשת נשמת, ירושלים;

ג. הרבנית מלכה בינה במתן, ירושלים;

ד. הרבנית אושרה קורן במתן, רעננה;

ה. הרבנית אסתי רוזנברג במדרשת מגדל עוז;

ו. גב' תמי ביטון במדרשת באר, ירוחם;

ז. גב' סיון הרשפי וגב' אביטל ברנר במדרשת עורי, ירושלים.

להלן רשימת הנשים המכהנות כראשי מדרשה, נכון לשנת תשע"א, במסלול הייחוד הנשי:

א. הרבנית סטיסקין במדרשה במעון;

ב. הרבנית דנה סליי במדרשת הרובע, ירושלים;

ג. הרבנית טובה בזק במדרשת צפנת, צפת;

ד. הרבנית נעמה אתרוג במדרשת שירת חברון;

ה. הרבנית עירית הלוי במדרשת נגה, קדומים;

ו. גב' אסתר מזרחי במדרשה בעכו.

מבחינה כמותית נראה במבט ראשון כי אין הבדל משמעותי בין שני המסלולים, שהרי במסלול הייחוד הנשי מכהנות שש נשים כראשי מדרשה, ובמסלול השוויון המגדרי מכהנות בין שבע לתשע נשים בתפקיד זה. אולם

2 ביטוי חד לתחושת הכבוד כלפי ראש המדרשה מצאתי באחד מעלוני הקשר של אחת ממדרשות השוויון המגדרי: "ותודה לרבנית פלונית שממימיה אנו שותות, ותורתנו היא שלה". ביטוי מסורתי זה משקף תודעת יחסי רב-תלמיד (ובמקרה זה: רבנית-תלמידה) מובהקים.

3 הרשימה ערוכה לפי הסדר הכרונולוגי של הקמת המדרשות. עוד יש להעיר: מובן שיש הבדל גדול בין מדרשות קטנות בכמות הלומדות המונות כעשר-עשרים לומדות בשנה, לעומת מדרשה כמו הרובע או נשמת המונות כמאה תלמידות בכל שנה. ועדיין לא מצאתי לנכון לפלח את המדרשות לפי גודלן, אלא להסתפק בהסתבת תשומת לב לנקודה זו.

ההבדל בין המסלולים נעוץ במספר היחסי של הנשים המכהנות בתפקיד זה בכל מסלול. במדרשות נוספות ברחבי הארץ, המאופיינות כמתאימות למסלול הייחוד הנשי, מכהנים גם כשלושה עשר גברים בתפקיד ראש מדרשה, בעוד במדרשות ממסלול השוויון המגדרי ברחבי הארץ מכהנים רק שני גברים, נוסף על הנשים שצוינו. כך יוצא שבמסלול הייחוד הנשי אחוז הנשים המנהלות הוא שלישי, בעוד שבמסלול השוויון המגדרי אחוז הנשים הוא ארבע חמישיות!

המפעל המשמעותי ביותר של מנהיגות נשים בעולם מדרשות הוא הכשרת יועצות הלכה, במדרשת נשמת.⁴ במסגרת תכנית זו נשים לומדות באופן אינטנסיבי הלכות אישות ומקבלות בסוף מסלול הלימודים תעודה של "יועצת הלכה". על פי רוב יועצות אלה מהוות כתובת הלכתית בקהילה שבה הן מתגוררות. כמה מהן אף משיבות במסגרת הקו החם של מדרשת נשמת. זהו קו טלפוני המאויש בכל ימות השבוע ובו נשים, ולעתים גם גברים, מתקשרים ושואלים שאלות הלכתיות בענייני הלכות טהרת המשפחה. על אף שיועצות ההלכה אינן נקראות "פוסקות הלכה" אלא רק "יועצות הלכה", תואר המפחית מערך פועלן, מעמדן כמעניקות תשובות הלכתיות הוא אקט מנהיגותי מובהק המבוסס על ידע הלכתי בתחום מוגדר, ולא דווקא על אישיות כריזמטית.⁵

בהכללה, ההבדל המשמעותי בין מסלול א ו-ב בהקשר המנהיגות הוא רצון המנהיגות במסלול הייחוד הנשי לתחום את השפעתן בספרה הנשית בלבד ולהנהיג רק את ציבור הנשים, בעוד שקול מרכזי במסלול המגדרי מבקש לייצר הנהגה של נשים שתשפיע על כלל האוכלוסייה, נשים וגברים כאחד. בעניין זה להלן דברי הרבנית מלכה בינה, שייסדה ומנהלת עד היום את מדרשת מתן בירושלים:

אני חושבת שרבנים חושבים על מה טוב לעם ישראל, אבל גם לי מותר לחשוב, ואני רואה שאנחנו במצב לא טוב. הציבור החילוני בו לאנשי הדת ולממסד הדתי. חסר הרבה, והאנרגיות הנשיות לא באות לידי ביטוי ומיצוי [...] לדעתי כל עם ישראל, כולל רבנים, גברים ויו"רים של מועצות דתיות, צריכים לבקש לעבוד עם נשים בשיתוף פעולה בצורה נחמדה. אם יש גוף

4 למען הגילוי הנאות: כותבת המאמר עומדת בראש תכנית "מעין" לקידום מנהיגות תורנית ואקדמית בקרב בנות העדה האתיופית, במדרשת נשמת.

5 פויכטונגר, רותי, להיות ל"תלמידת חכם", מפגש של ידע תלמודי, דתיות ומגדר בעולמן של נשים למדניות, דיסרטציה, המחלקה ללימודים בין-תחומיים, התכנית ללימוד מגדר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"א, עמ' 149–156.

שלא אוהב את הדרך הזו, הן לא כל הנשים. אנחנו רוצים לגדל נשים ששקועות בתורה, ומתוך כך תצא מנהיגות נשית של תורה לעם ישראל – אבל בתנאי שהוא ירצה, בלי לכפות עליו. הכל תלוי בהסכמה של העם.⁶ כדוגמה לאישה מנהיגה מזכירה הרבנית את דבורה הנביאה ששפטה את ישראל, וכל העם עלה אליה לשמוע מפיה תורה. השוואת ימי דבורה לימינו אינה משמחת את הרבנית: "לצערי בדורנו זה חסר. לצאת נגד הקונצנזוס הוא צעד מנוגד לטבע שלי, אבל חבל שהנהגה הרוחנית הגברית לא מחפשת להכניס נשים ראיות להנהגה".⁷

הרבנית מלכה בינה מביעה בעדינות אי-נחת מן הממסד הרבני. לדבריה, אם הנשים ישתתפו בהנהגה הדתית והרוחנית של החברה יצטייר העולם הדתי באופן חיובי יותר. הרבנית בינה מעוניינת להוסיף את הקול הנשי לשיח התורני הכללי אך ורק אם השיח הכללי מעוניין בכך. ואם לא? הרבנית בינה מעידה כי יש לה סבלנות. כל עוד אין הסכמה ציבורית בנוגע להשתתפות נשים בשיח הציבורי, מפנה הרבנית את מיטב כוחותיה ואת השפעתה לציבוריות הנשית, ולציבוריות זו בלבד.

אולם לא בכל המדרשות מתכוונים להמתין לאישור מהציבור. במדרשת לינדנבאום קיימת מזה כמה שנים תכנית מנהיגות המפרסמת את עניינה כך:

כבר סיימת את המדרשה, בדרך לתואר הראשון או השני, המשפחה הפרטית כבר בתהליכי הקמה [...] ועדין בוער בך הרצון להתקדם בעולמה של תורה, לתפוס תפקיד מרכזי יותר בהוויה הדתית הפרטית והציבורית [...] הגיע הזמן להעלות הילוך ולבוא ללמוד במדרשת לינדנבאום בתוכנית המנהיגות של המדרשה [...]

המטרה להכשיר נשים לקראת מנהיגות תורנית אשר תהיינה בעלות יכולת למידה ובדגש הלכתי, על פי אופיה המיוחד של מדרשת לינדנבאום. הלומדות ילמדו סוגיות תלמודיות הלכתיות מ"היסוד" ועד ה"טפחות". הלומדות יקבלו העשרה מקצועית בהבנת הקהילה וצרכיה. התוכנית מיועדת לנשים בעלות רקע מתאים – לימודי מדרשה או מוסדות מקבילים אשר חשקה נפשן לשכון באוהלה של תורה ורואות את עתידן בהנהגת הקהילה ומעוניינות להיות "דוברות הלכה".

<http://www.inn.co.il/Besheva/Article.aspx/6049> 6

שם, שם. 7

דוגמה נוספת לתלמידות חכמים המביאות מידיעותיהן לקהל הרחב ולא רק לקהל נשי, מובאת באתר מדרשת מתן, שמופיעים בו עו"ד ירדנה קופ-יוסף, מלמדת ותיקה במדרשת מתן, הרב אריאל הולנד והרב ארי קאהן, בפורום העונה לשו"תים בהלכה המופנים לאתר המדרשה.

להלן קטע מריאיון שערכתי עם אחד מראשי המדרשות⁸ המבהיר את חשיבות נושא ההנהגה של נשים במדרשות בעיני דמויות משדה המדרשות. מהריאיון עולה הכוונה מודעת לנושא ההנהגה של נשים במדרשות:

שאלה: האם יש לך עניין לעודד מנהיגות של נשים?

תשובה: בטח, by definition. אני רוצה שאותי תחליף אישה. כעת התפנתה משרה של סגן מדרשה שהיה כל השנים גבר, ויש כעת אישה – סגנית מדרשה. חשוב לי שזו תהיה אישה. חשוב לי שכבר כעת זו תהיה אישה. אני חושב שיש הרבה נשים שיכולות להנהיג וטוב, אבל הן לא עושות זאת כי לא מעודדים אותן. אם יש מוסד של נשים שבצורה סיסטמטית ראשי המוסד הם גברים אז הנשים אומרות: אה... אז אני יכולה להיות מקסימום מורה, אני חושב שיש פה מסר. אם יש רק גברים – זה מסר, אפילו לא מסר סמוי. וזה לא שאני פמיניסט.

המוטיבציה למקם נשים בתפקידים ניהוליים בעלי אוריינטציה דתית באה לידי ביטוי מובהק בריאיון זה. החשיבות שמעניק הרב בהנכחת דמות האישה המנהלת, מעיד על שינוי מעמדה, לא רק במובן המטפורי אלא במובן הפשוט ביותר. עצם מעמד האישה המכהנת כראש בית מדרש לנשים והמלמדת קבוצת נשים תורה, הוא מעמד של הנהגת נשים ביחס לנשים, גם אם כל הנשים בפורום זה מצהירות על עצמן כלא-פמיניסטיות. גם אישה המכוונת, מעודדת ומשפיעה על תלמידותיה לקיים עולם פטריארכלי מתפקדת כמנהיגה. בכך אני מבקשת להבחין בין תוכן ההנהגה שעשוי להיות שמרני ואף פטריארכלי ובין עצם היחס והקשר המנהיגותי המתקיים בין המנהיגה ובין צאן מרעיתה.

לאחר שפירשנו אופני הנהגה שונים בעולם המדרשות כמו גם מוטיבציה מובהקת בקרב חלק משחקני השדה להביא נשים למוקדי הנהגה במדרשה, נעבור

8 במסגרת עבודת הדוקטורט שכתבתי בנושא לימוד תורה במדרשות, ראו בראל, אסתי, ותלמוד תורה כנגד כולן: מבט מגדרי על לימוד התורה במדרשות לנשים בישראל, דיסרטציה, המחלקה לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2009.

לדון כעת בהתייחסויות מורכבות יותר בנושא הנהגת נשים, שחלקן מגבילות את הנהגת הנשים במדרשות.

ספר עב כרס בשם "שירת עלמות" מוכר מאוד לתלמידות במסלול הייחוד הנשי. בספר זה מכונסים כשישים מאמרים העוסקים בחינוך נשים צעירות. כותבי המאמרים רובם ככולם רבנים, מורי הוראה ודמויות מוכרות המשפיעים על הלומדות במסלול זה.

הרב יעקב אריאל, דמות המשפיעה מאוד על רוב ציבור הנשים הלומדות במדרשות, דן בהשתתפות אישה בדיון הלכתי. וכך כותב הרב:

כגבר איני רואה את עצמי, וכן רוב רובם של הגברים שאני מכיר, כפטרון של נשים, כמי שרוצה לשעבדן, כביכול לאלפן או לחנכן (טיעון זה אף הוא מעלילות הכזב של אלו הרוצות להיות פטרוניות על כוונותיהן של הגברים). אשה בימינו היא אישיות בזכות עצמה וראויה ליחס כזה, ומן הראוי שגם היא תחוש את עצמה ככזאת, תגבש את אישיותה מתוך הבנה נכונה של המקורות ועל פי הדרכתם של תלמידי חכמים המפרשים אותם ומיישמים אותם על פי כללי ההלכה המוסרים לנו מדור דור. ואם נשים תהיינה תלמידות חכמים ברמה נאותה ובגישה נכונה...תוכלנה אף הן להשתלב בדיון ההלכתי (ואני מניח שהוא ייעשה בעיקר בכתב). דעתה של כל אחת מהן תישקל לגופה, ללא התחשבות במינה, לא לזכות ולא לחובה, אלא לפי יראתה וחכמתה...כשם שהגברים אינם צריכים להיפגע מכך שמספרם בין היולדות יהיה אפסי, אם בכלל, כך גם בעולמה של תורה. יש תפקידים שהאמהות מגבילה אותם אובייקטיבית, והצניעות מונעת עירוב שאינו מוצדק. קיימת אפשרות שאשה בעלת יכולת תוכל להורות הלכה, כדבורה בשעתה ואחרות, אולם דמותן אינו מודל נשאף.⁹

הרב אריאל משתמש בשני טיעונים לנימוק עמדתו כי נשים פוסקות אינן אמורות להיות מודל שיש לשאוף אליו. הראשון נעוץ בהתמסרות הנדרשת בתהליך לימוד פסיקת ההלכה, התמסרות שאינה אפשרית, לטעמו, לאישה האחראית על ענייני הבית. טיעון זה מעניין מאוד בהתחשב בכך שהרב אריאל כותב ומרצה במקומות שונים על אודות התמורות במבנה המשפחתי כולו בעקבות שינוי תפקודי האישה, כולל התמורה הנוגעת לחובתו ההלכתית של האיש להיות אחראי במידה שווה על עבודות הבית אם עול הפרנסה משותף

9 ארוזני, יעקב (עורך), שירת עלמות, קריית ארבע-חברון, תשס"ג-תשס"ד, עמ' 460.

באופן שווה בין שני בני הזוג. ייתכן לומר כי בכל הנוגע לענייני חולין הרב אריאל מאפשר שינוי דרמטי בחלוקת התפקידים, אך כשהנושא נושק לקדושה, ועוד לעולם ההלכה והפסיקה, הרב אריאל אינו מייצר שינוי דרמטי בחלוקת התפקידים בעבודות הבית. הנימוק השני לטענתו כי נשים פוסקות אינן מודל נשאף קשורה לנושא הצניעות, שנפגעת מאחר שמדובר ב"עירוב שאינו מוצדק".

הרב אריאל מבטיח התייחסות הוגנת לאותן נשים שינסו להשתתף בשיח ההלכתי, אך יחד עם זאת אין הוא מעודד נשים להיכנס לשיח זה שהרי "דמותן אינו מודל נשאף". כידוע, לימוד הלכה הוא לימוד הזוקק משאבים נכבדים. משכך, היעדר עידוד מורלי מצד ההנהגה הרוחנית של הציבור מקטינה את הסבירות להצמיח קבוצה של נשים המתקדמות בשדה ההלכה והמגיעות לבקירות בעולם זה.

התייחסות מורכבת אחרת לנושא הנהגת נשים עולה במאמרו של הרב אורי שרקי, המלמד נשים בעיקר במכון אורה (הסמוך למכון מאיר). הרב שרקי טוען במאמרו "מנהיגות נשית בעידן גאולה", כי בזמן הגאולה יש לשלב נשים בהנהגה. בניגוד לכל התקופות בהיסטוריה שבהן ההנהגה הייתה גברית, כעת יש צורך בהנהגה נשית שייחודה הוא בראייתה הכוללת את כל הכוחות הלאומיים כולם:

בעידני הגאולה יש מקום להפנות את המנהיגות לדמויות נשיות שפועלות על המציאות להוציא הכוחות כולם אל הפועל [...] הנשים הן הכוח המניע את התהליכים הפוליטיים בישראל בעת הזאת [...] אין לדעת מראש מהו אופייה המדויק של המעורבות הנשית, אך ללא ספק הן מטביעות חותם מרכזי מאד בקידום הגאולה הלכה למעשה בדורנו.¹⁰

כאשר הרב שרקי מדבר על זמן הגאולה שבו ינהיגו נשים, אין הוא מתכוון לזמן אוטופי שיגיע לעתיד לבוא בימות המשיח, אלא לזמננו אנו, של דור החי בזמן של אתחלתא דגאולה. הרב שרקי מאמץ במאמרו זה אינטרס פמיניסטי מובהק – הנהגה נשית לא באופן סימבולי או אפולוגטי כי אם באופן ריאלי ופרקטי, אף שהוא כותב כי אי אפשר לדעת מראש מה יהיה אופי ההנהגה הנשית. בהמשך המאמר כותב הרב שרקי כי, בנבדל מהגברים, ייחודן ויתרוןן של הנשים הוא הצורך התמידי שלהן בשינוי ובהשתלמות, שהיא תכונה מצוינת של מנהיגות. באופן מפתיע, לאישוש טענתו הוא מביא ראיה מאופן בחירת בגדי הנשים:

זהו חלק מתהליך השלמת האדם לקראת עתידו הצפוי בהתאם לתוכנית האלוהית שהאדם יעשה. הלבוש בא לידי ביטוי מיוחד אצל האשה. כידוע, אשה עומדת מול ארון בגדים מלא ואומרת: "אין לי מה ללבוש". הנשים מודעות יותר מהגברים לצורך להשלים את עצמן והוא מובע אצלן יותר.¹¹ הנה כי כן, בניגוד להוגת הדעות קתריין מקינן¹² שתטען כי החפצה של האישה, זו הנובעת מראיית האישה כאובייקט ולא כסובייקט בעלת אישיות רחבה ואוטונומית, החפצה זו היא הגורמת לאישה לא להיות מרוצה באופן תמידי מהמראה החיצוני שלה. הרב שרקי טוען כי הרצון להיראות מושלמת נובע מרצון פנימי ונשגב להיות מושלמת, תכונה ההולמת מנהיג איכותי. תחושת האישה כי אין לה מה ללבוש בעמדה מול ארון בגדים עמוס לעייפה הן ההוכחה, או למצער דוגמה, ליתרונה הרוחני-מוסרי ולהתאמת טבעה המנהיגותי הנעלה: הרצון להשתלם בהתאם לתכנית האלוהית.

הרב שלמה אבינר, דמות מוכרת ומשמעותית בשיח מסלול הייחוד הנשי, פרסם אף הוא מאמר בספר "שירת עלמות". מאמרו עוסק בקונפליקט מוכר בחייהן של נשים, והנה קטע מדבריו:

לפעמים באים בטענות אל נשים נשואות שאינן תורמות די הצורך לכלל. ואמנם יש נשים שעצמן מתלבטות בסוגיה זו, ונקרעות בין החובה המוסרית כלפי האיש והילדים ובין החובה המוסרית כלפי הציבור וכלל ישראל.¹³

תשובתו של הרב אבינר: "האל"ף שבאל"ף הוא להיות אשה שכל רצונה לשמח את בעלה, ורק על יסוד זה יכולה לצמוח אישיות נפלאה, היודעת גם לגמול חסד עלילאי לכלל ישראל".¹⁴

הרב אבינר מסכים עם הפנית אנרגיות האישה בענייני חוץ, אולם אין בדבריו התייחסות למבט מערכתי, מבט כולל המבין אל נכון כי שינוי פרט מסוים במערך המשפחתי אינו יכול שלא לגרום שינוי תפקידי שאר הפרטים במערך זה. היעדר מבט מערכתי זה משעתק את ה"קריירה הכפולה" של נשים שבחרו לצאת אל המרחב הציבורי, בין אם בתפקידים בעלי אוריינטציה של חסד, כדבריו, בין אם

11 שם, עמ' 372.

12 מקינן, קתריין, פמיניזם משפטי בתיאוריה ובפרקטיקה, תל אביב 2005.

13 ארזוני, שירת עלמות (לעיל הערה 9), עמ' 378, 460.

14 שם, עמ' 379.

בתפקידים של הנהגה והובלת ציבור. כך או כך, נראה לפי דבריו כי תפקידיהן של הנשים בספרה הפרטית, בביתן שלהן, נותרו כשהיו. אם כן, אין כאן פסילה של הנהגת נשים, אך יש כאן התניה מקדמית של מיצוי החובות בספרה הפרטית, התניה המאפיינת בעיקר את השיח המופנה כלפי סקטור הנשים המבקש לפעול במרחב הציבורי ולא את סקטור הגברים המבקש לפעול במרחב הציבורי.

לקראת סיום: בחלק הראשון של המאמר נפרשו דוגמאות של נשים המכהנות בתפקידי הנהגה במדרשות: נשים המתפקדות כמנהלות בית מדרש, מורות המתפקדות בפועל כדמות משמעותית מעבר להוראת החומר הנלמד, יועצות ההלכה מטעם מדרשת נשמת המהוות סוג של מנהיגות בשדה ההלכתי, נשים העונות באינטרנט (מרחב ציבורי) מטעם מדרשת מתן ונשים הלומדות לקראת תפקיד מנהיגותי בקהילה מטעם מדרשת לינדנבאום.

בחלק השני צוינו ההגבלות המושתות על הנשים הרואות את עצמן בעלות פוטנציאל הנהגה. מן הדברים שהוזכרו לעיל ניתן לציין שש הגבלות בנושא הנהגה של נשים:

א. **הגבלת הציבור המונהג:** ההנהגה מופנית למרחב הציבורי-נשי ולא למרחב הציבורי-כללי;

ב. **מחויבות מקדמית לספרה הפרטית:** ההיתר להנהיג רק לאחר מיצוי חובות האישה בספרה הפרטית;

ג. **הגבלה מורלית-פסיכולוגית:** דמות אישה מנהיגה בהקשר הלכתי היא אמנם נסבלת ותקבל יחס הוגן מצד הגברים הפועלים בשדה זה, אך היא אינה ראויה לשמש מודל לחיקוי לציבור הנשים;

ד. **הגבלה במרחב:** צמצום מפגשים עם רבנים בשיח ההלכתי מחשש לפגיעה בצניעות;

ה. **הגבלת הכינוי הרשמי:** בוגרות תכנית הלימוד בנושא הלכות טהרת המשפחה במדרשת נשמת מכונות "יועצות" ולא "פוסקות" על אף שחלקן מבצעות תפקיד רבני במובהק.¹⁵

15 אכן נשים אלה מתייעצות במקרים שבהם יש מקום להתלבט מהי ההכרעה ההלכתית עם הרבנים העומדים בראש תכנית זו (הרב ורהפטיג והרב הנקין). אולם כל רב פונה לרב הבקי ממנו, כשהוא מתלבט כיצד להכריע במקרה מסוים שמונח לפתחו.

ניתן להוסיף ולציין הגבלה נוספת והיא הגבלה בזמן: מנהיגות נשים כעניין השייך לתקופה של ימות המשיח.

הנהגה של נשים במדרשות היא חזון נפרץ. כל אחת וסוג המנהיגות שלה. התלמידות מבקשות ובוחרות במנהיגות אלה. ועדיין, יש מקום לבחון באופן מיוחד ונפרד אם הנהגת הנשים במדרשות דומה לזו של הגברים. לגבי נשים המנהיגות ציבור כללי יש לא מעט קולות מתנגדים, אך האם בעולם המדרשות, עולם נשי מובהק, הדרך פנויה לחלוטין להנהגה? על פניו נראה שהתשובה חיובית, אך יש לחקור נושא זה.

אסיים בתפילה כי מדרשות הייחוד הנשי ומדרשות השוויון המגדרי יקדמו את עצמן בתוואי שבו הן מאמינות, ומתוך כך תבוא ברכה על ציבור הלומדות במדרשות, על ציבור הנשים בארץ ועל הציבור בכללותו.